

Terrence R. Carney

Terrence R. Carney is verbonde aan die Departement Afrikaans en Algemene Literatuurwetenskap, Universiteit van Suid-Afrika. E-pos: carnetr@unisa.ac.za

**'Het doet emmer toverie':
'n forensiese ondersoek na die
(on)waarskynlikheid van
nekromansie in *Die Hexe***

**'Het doet emmer toverie': A forensic
examination of the (un)likelihood of
necromancy in *Die Hexe***

Die Hexe ("The Witch") included in the Hulthem codex, is a Medieval Dutch farce which comically addresses the issue of witchcraft. Researchers see the text either as an explicit warning against the dangers of witchcraft or as a mockery of people's superstitious beliefs. This article proposes to analyse the text from a forensic linguistic perspective by examining the word *const* which some annotators translate as "necromancy". It is argued that *const* also means "knowledge" or "experience", implying that the character Juliane is falsely accused of witchcraft and necromancy by the characters as well as the annotators. The article provides background knowledge to forensic linguistics followed by a brief overview of *Die Hexe*. The farce is subsequently discussed in terms of a fictional court case in which the legal semantic theory of ordinary meaning of words is applied. By studying the context and the relevant wording reasonable doubt can be established in terms of Juliane's innocence. **Keywords:** *Die Hexe*, Medieval Dutch farce, forensic linguistics, ordinary meaning of words.

Inleiding

Hekse en die jag op hekse is 'n tema wat enkele kere in die Afrikaanse literatuurgeskiedenis bestudeer is. In 1923 verskyn *Die Heks* van C. Louis Leipoldt wat die boeiende verhaal vertel van 'n onskuldige vrou wat op aanklagte van hekserij voor die inkwisisie verskyn. André P. Brink sit die tema voort deur in 1975 *Die Hamer van die Hekse* op Leipoldt se teks te baseer. In 1941 bestudeer N.P. van Wyk Louw die psige van die inkwisiiteur in "Die Hond van God". Benewens die klein maar ernstige bydrae vanuit die Afrikaanse voorraad, word generasies van Suid-Afrikaanse skoolleerders aan Shakespeare se *Macbeth* blootgestel, terwyl sommige universiteitstudente met *The Crucible* deur Arthur Miller in kontak kom. Dan is daar die vergeetagtige Liewe Heksie en die Afrikaanssprekende Harry Potter wat ons aan 'n kaleidoskoop van hekstipes bekendstel. Ons is in 'n sekere mate bekend met hekse.

'n Teks wat tematies die bovermelde tekste voorafgaan, is *Die Hexe*, 'n Middel-nederlandse klug wat ongeveer in die tweede helfte van die veertiende eeu ontstaan het. Dit handel oor twee buurvroue wat 'n derde van hekserij verdink. As

24

Tydskrif vir Letterkunde – 50.3 (2013)
DOI: <http://dx.doi.org/1.4314/tv.v50i3.3>

dramateks bevind *Die Hexe* sig in goeie geselskap. Dit is insiggewend dat die belangrike Hulthemse handskrif vier abele spele en soveel as ses klugte bevat (Strydom en Ohlhoff 15). 'n Klug het gewoonlik op die abelspel gevolg en het somtyds dieselfde en by tye 'n kontrasterende tema op populêre en eksplisiete wyse aan die volk oorgedra. *Die Hexe* is een van dié ses klugte. Dit behoort tot *Lanseloet van Denemarken* wat as die modernste van die vier abele spele beskou word (Stellinga 70); *Lanseloet* reflekteer byvoorbeeld meer genuanseerde karakters en vertoon groter ontwikkeling (Strydom en Ohlhoff 16). Volgens Ohlhoff ("Middelnerlandse letterkunde" 91) is die tekste wat in die Hulthemse handskrif opgeneem is se plek van ontstaan onbekend, hoewel die tekste waarskynlik in Suid-Nederland geskep is. As die kortste van die ses klugte—'n geringe 111 reëls—maak *Die Hexe* hier 'n noemenswaardige bydrae: dit help om die bakermat te bevestig.¹ Die karakter, Juliane, is in Kortrijk gebore en blykbaar uit Gent verban.

Tematies bied die teks ryke stof en reflekteer dit ook die *Zeitgeist*. Die tematiek dra by tot die belangrikheid van die klug as kultuurhistoriese teks. *Die Hexe* sluit ooglopend by die verskynsel van heksery aan, nie bloot as waarskuwingstekste soos sommige literatuurhistorici dit beweer nie, maar eerder as 'n bespotting van die bygeloof (Stellinga 71; Pleij 286). Die kultuurhistoriese belang van hierdie klug lê besonders in die bygeloof dat hekse koeie van hul melk beroof.² As jou melkkoei geen melk lewer nie, is die oorsaak klaarblyklik heksery. Die karakters se tekort aan suiwelprodukte sinspeel ook op 'n groter voedingsprobleem wat die Middel-eeu algemeen ervaar het (Vroman 182). Die betrokke teks bied dus sosio-ekonomiese insigte. Dan is daar die tema van die buurvroue se wraak weens jaloesie op Juliane se welvaart en die gevaar van lukrake beskuldigings sonder enige klinklare bewyslewering (Lie 212, 218). Selfs die beoefening van godsdienste saam met die okkulte kom aan bod. *Die Hexe* voorsien dus 'n paar morele lesmoontlikhede. Vanuit 'n meer tegniese benadering lewer die taalkunde ook nuwe insigte. Met sy tekstkritiese benadering het Duinhoven (23) reeds grondige taalkundige bewyse gelewer dat *Die Hexe* talle kopiëringsfoute bevat en derhalwe herhaaldelik uitgegee en versprei is. Deur die teksrekonstruksie word dit duidelik dat die oorspronklike teks eintlik oor 'n melkdief (en botterdiefstal) gaan en nie oor 'n melkheks nie (Duinhoven 23–28).

Ten spyte van die teks se assosiasie met die hooggeagte *Lanseloet*, sy opname in die Hulthemse kodeks, die geografiese posisionering en die waarde as kultuurteks, blyk dit of die teks meestal geïgnoreer word; Middelneerlandici skenk taamlik min aandag aan *Die Hexe*, veral in Suid-Afrika. 'n Soektog op Digitale Bibliotheek voor Nederlandse Letteren lewer teleurstellend min leesmateriaal op. Hierdie bydrae dien derhalwe as 'n Suid-Afrikaanse toevoeging tot die bestaande literatuur. As sodanig stel ek graag 'n alternatiewe perspektief voor: *Die Hexe* as regstekse.

Meine Meinung nach is die bestudering van die betrokke klug as regstekse 'n geldige invalshoek; die eienskappe van 'n polisie-ondersoek en moontlike hofspraak

is hier ter sprake. Beskuldigings, 'n lokval, oordeel en straf kom aan bod. Vanuit ons moderne perspektief kan 'n mens selfs van haatspraak en naamskending praat. Met ander woorde die leser (of gehoorlid, in die geval van 'n opvoering) kom verskillende misdade teë. Die grootste misdaad is ooglopend dié van heksery. Heksery was in die Middeleeue 'n ernstige oortreding en het noodsaaklik tot die doodstraf gelei (vergelyk onder meer P.R. Smith, Scarre en Robbins).³ Die inkwisisie se toetreding tot heksjagtery (met hul makabere handleiding, *Directorium Inquisitorum*) en die verskyning in 1487 van die *Malleus Maleficarum*, oftewel die *Hamer van die Hekse*, beklemtoon die erns van die "oortreding".⁴ Historici is dit eens dat die meeste mense (meestal vroue) wat aan heksery skuldig bevind is, vals beskuldig is. Oënskynlik is dit nie die geval in *Die Hexe* nie. Vanuit 'n hedendaagse perspektief lyk dit asof 'n onskuldige vrou valslik van heksery verdink word, maar die aanklaers word mettertyd reg bewys. (Hou in gedagte dat die klug 'n produk van sy tyd was. Hekse en brandstapels was aktuele onderwerpe [Lie 219].)

Daar is egter ruimte vir gegronde twyfel (*reasonable doubt*). Wanneer daar 'n bietjie dieper gekyk word, kom die saak onder meer op twee woorde neer: "toverie" en "const". Annoteerders van *Die Hexe* beweer dat "const" nekromansie aandui wat uiteraard by toordery aansluit en die aanklag van heksery bevestig (Stellinga; Komrij). Myns insiens is die annoteerders medepligtig en lei hul aantekeninge tot die herhaaldelike skuldigbevinding van 'n (onskuldige?) vrou. As die teksgebeure op 'n hofsak sou uitloop en die hof moes help bepaal of die vrou wel op aanklag van heksery skuldig was, wat sou die gevolgtrekking wees?

Die artikel sal vervolgens kortliks verduidelik waarom daar van 'n forensiese ondersoek gepraat word, gevolg deur 'n oorsig van *Die Hexe*. Daarna sal ek die scenario van 'n hofsak uiteen sit en laastens my saak vir gegronde twyfel stel.

Forensiese ondersoek

Waarom juis 'n *forensiese* ondersoek doen? Die term "forensies" is 'n byvoeglike naamwoord wat volgens die *Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal* (HAT) verwys na dit wat op geregshoue betrekking het. As sodanig is die term 'n gelaaide woord met meervoudige betekenisonderskeidings. Die *South African Concise Oxford Dictionary* (SACOD) verskaf 'n meer spesifieke definisie wat verwys na die toepassing van wetenskaplike metodes en tegnieke om misdaad te ondersoek. Die beeld wat talle navorsers van forensiese linguïstiek het, val eerder binne die Oxford-definisie, hoewel 'n kombinasie van die twee definisies nader aan die ware aard van dié terrein lê. Forensiese linguïstiek word gepas soos volg deur Olsson (3) saamgevat:

Forensic Linguistics is, rather, the application of linguistic knowledge to a particular social setting, namely the legal *forum* (from which the word forensic is derived). In its broadest sense we may say that Forensic Linguistics is the

interface between language, crime and law, where *law* includes law enforcement, judicial matters, legislation, disputes or proceedings in law, and even disputes which only potentially involve some infraction of the law or some necessity to seeking a legal remedy.

Volgens Olsson (3) bestudeer die forensiese linguis taal, misdaad en die reg en die wyse waarop die drie elemente onderskeidelik met mekaar in verhouding tree. Hoewel dié terrein deur verskeie individue as relatief nuut gesien word, is die term "forensies" reeds in die eerste helfte van die twintigste eeu deur Philbrick gebruik om Regsengels mee te beskryf (Coulthard en Johnston 5). Maar die eerste noemenswaardige en invloedryke forensies-linguistiese studie is dié van Jan Svartvik in *The Evans Statements: A Case for Forensic Linguistics* (1968). Svartvik het Timothy John Evans se vier verklarings oor die moord op sy vrou en dogter taalkundig geanaliseer en het onder meer ooglopende taalverskille opgemerk. Evans was meestal ongeletterd en het die woordeskat en taalgebruik van 'n 14 jarige kind gehad. Hy het ook tipies van sy stand en era eerder van omgangstaal gebruik gemaak. Dit het geblyk dat die polisie sommige van die verklarings geskryf het. Hoewel Svartvik die verklarings 18 jaar na die teregstelling van Evans bestudeer het, het sy grondige analise van die verklarings asook Evans se getuienis in die hof, 'n uiters waardevolle bydrae gelewer tot die gebruik van die taalkunde tydens hofsake.

In 1974 beweer Pearce (1) dat veertig persent van die sake wat in Engelse en Australiese howe verhoor is, 'n beslissing op grond van die betekenis van 'n woord of uitdrukking benodig. Taal, en meer spesifiek *betekenis*, staan in tallose gevalle sentraal. Hofsake sentreer gereeld rondom die uitleg van woorde, hetsy woorde in isolasie of woorde in sinne en paragrawe. Volgens Labuschagne ("Die woord" 34) word die woord "bykans uitsluitlik as kommunikasiemedium in die wetgewingsproses aangewend". Dit is dus van kardinale belang dat wanneer dit by taal en die reg kom, sowel die wetgewer as 'n voorsittende beampte (asook enige regsvertegenwoordiger) bevestig wat die (aanvaarbare) betekenis van 'n woord of frase is voordat so 'n interpretasie enige beslissings kan beïnvloed.

Dit is juis hier waar sake vertroebel: Hoe benader 'n hof die uitleg van 'n woord, frase of sin? Op watter (betroubare) wyse word daar by die betekenis van woorde uitgekom? Hoe word woorde waarrondom 'n dispuut woel, hanteer? Soms lyk die betrokke woord se betekenis voor die hand liggend, maar woorde is berug vir hul meerduidigheid, vaagheid asook hul konteksgebondenheid. Woorde ondergaan betekenisveranderinge tydens die kommunikasieproses en kan maklik tot 'n totaal ander uitwerking lei as wat die wetgewer aanvanklik beoog het. Wat beteken die term "tradisionele geneesheer"? Verwys die term slegs na homeopate of sluit dit sangomas in? Wat is die implikasies van die definisie op jou belastingopgawe en jou reg om mediese onkoste van die belasting af te trek? (Van Zyl).

Wat beteken die woord “voertuig”? Wanneer 'n regulasie bepaal dat voertuie nie in die park toegelaat word nie, beteken dit ook dat mense in rolstoele en kinders op driewielietse nie die park mag gebruik nie? (Hart 126; Van den Bergh 137). Wat beteken “bestuur”? In *State v Makhubela* is die beskuldigde aangekla omdat hy op 'n openbare pad agter die stuur van 'n motor gevind is en nie 'n geldige bestuurslisensie gehad het nie (Botha 103). Die beskuldigde het egter agter die stuur van die motor gesit terwyl die stukkende motor deur 'n groep persone gestoot is. Is die enigste vereiste om 'n motor te bestuur dat die voertuig in beweging moet wees? Wat beteken die woord “persoon”? Kan daar na 'n mens as 'n “persoon” verwys word wanneer hy reeds dood is? Wanneer is 'n ongebore baba 'n “persoon”?

Soos ek reeds vroeër genoem het, kan *Die Hexe* gesien word as 'n regstek van 'n aard. Dit gebeur dikwels dat mense mekaar hof toe sleep op grond van gesprekke en beskuldigings wat tussen partye plaasgevind het en *Die Hexe* is tiperend daarvan. Deur die betrokke taal te bestudeer, kan 'n beskuldiging of aanklag bevestig of weerlê word. Vervolgens 'n kort oorsig van die verhaalgebeure.

Oorsig van *Die Hexe*

Dié sotternie wat saam met *Lanseloet van Denemarken* opgevoer is, is in die Hulthemse handskrif sonder 'n amptelike titel opgeneem. Vandag staan dit op grond van die teksinhoud algemeen as *Die Hexe* bekend—die woord “hexe” kom ironies nooit in die teks voor nie (Duinhoven 19; Vroman 180; Lie 212.). Die teks bestaan slegs uit dialoog en val as 't ware met die deur in die huis; daar is geen proloog of epiloog nie. Die verhaalgebeure verskil ook van dié van *Lanseloet*.

Die klug vertel die verhaal van drie vroue: Machtelt, Luutgaert en Juliane. Machtelt en Luutgaert is bure en bekla hul lot by mekaar. Machtelt kry nie garing uit goeie wol gespin nie en Luutgaert het twee hoenders verloor te wyte aan 'n jakkals. Die grootste bekommernis is dat hul koeie water in plaas van melk lewer. En maak nie saak hoe die bestaande bietjie melk gekarring word nie, dit wil nie in botter omsit nie. Altwee kom tot die logiese gevolgtrekking dat hulle met toordery bedreig word en dat die ou vrou wat botter by die kruising verkoop waarskynlik vir die paljas verantwoordelik is. Luutgaert beweer sy ken die ou vrou en beskryf haar soos volg aan Machtelt:

Jase, Machtelt, gheloves mi.
Si es van Corterike gheboren,
Ende heeft haer ene ore verloren
Van quader dieften, dat es waer,
50 Ende oec wasse cort daer naer
Uut Ghint ghebannen op den pit.
Met meneghen dinc es si besmit,
Daer si met pleghet om te gane.

Kindise niet? Hets Juliane,
55 Die ghinder woent op den hoec.
Si heeft een toveren boec,
Daer si met te toveren pleghet.
Hets jammer, dat si niet en leghet
In enen put onder die galghe
60 Vaste ghedolven metten balghe!
Si vercoept nu oesters bier.

Machtlet herken dadelik vir Juliane: dit is die vrou met die een oor wat uit Gent verban is en wat nou Oosterse bier verkoop. Om te bepaal of Juliane 'n heks is, stel Machtelt en Luutgaert 'n lokval. Hulle gaan kroeg toe, bestel bier en wanneer hulle met Juliane gesels, doen Machtelt en Luutgaert hulle as diewe voor wat by Juliane om advies vra. Juliane sê dat sy graag sal help deur middel van nekromansie. Sy vertel hulle van die hand van 'n dief. Daar is nege misse (dit wil sê Rooms-Katolieke gebede) op die hand uitgespreek en alles waaraan die hand geslaan word, sal voorspoed meebring. Sodra Juliane egter haar kennis van die okkulte openbaar, beskou Luutgaert en Machtelt dit as 'n skulderkenning. Hulle konfronteer Juliane, kryt haar as hoer uit en gaan haar te lyf. Juliane se enigste reaksie tydens die konfrontasie is: "Ay ghi vrouwen, slaet met ghemake!" ("Ai dames, moenie te hard slaan nie!")

'n Fiktiewe scenario van 'n hofszaak: Luutgaert en 'n ander v Juliane

In *Die Hexe* loop Juliane sommer onder Machtelt en Luutgaert se hande deur. Dié verskynsel van reg in eie hande neem, was 'n algemene Middeleeuse praktyk (Kleyn 190).⁵ Maar die waarskynlikheid is veel groter dat Juliane aan plaaslike owerhede of die inkwisisie oorgegee sou word. Die voortvloeiende ondersoek sou ondervraging en foltering tot gevolg hê. Juliane sou skuld onder erge pyn en lyding erken (as sy nie weens die foltering beswyk het nie) en outomaties die doodstraf opgelê word (Briggs). Vroeë hofsake het meestal uitspraak op hoorsê en ongegronde getuienis gebaseer en dit gekombineer met algemene idees omtrent diaboliese sameswering en praktyke van *maleficia* (Briggs; Toussaint Raven 57–72; Scarre). Juliane se voorkoms, verdagte gedrag en veral haar reputasie sou bydra tot haar uiteindelijke skuldigbevinding (Briggs). Briggs voeg ook skinder en 'n gebrekkige sosiale geheue tot die probleem: Skinderstories verrig baie skade aan 'n persoon se geloofwaardigheid en wanneer 'n getuie 'n verhaal van 'n moontlike insident aan die hof moet vertel wat reeds 'n aantal jaar gelede plaasgevind het, kan 'n mens die akkuraatheid van feite in die oorvertelling bevraagteken (Briggs).

Die Middeleeuse hof sou waarskynlik nie aandag aan woorde skenk nie. Die beskuldigde se karakter was eerder onder die loep geneem. As Juliane vandag op

aanklag van heksery voor die hof moes verskyn, sou 'n ondersoek na die betekenis van woorde enige lig op haar skuld of onskuld kon werp?⁶ Ek stel 'n fiktiewe scenario voor waarin 'n hofspraak uit die teksgebeure voortvloei en daardie hofspraak na die een-en-twintigste eeu verplaas word.⁷ Luutgaert (wat baie duidelik aan die stuur van sake is) en Machtelt daag Juliane voor die hof op grond van verlies van melk (derhalwe ook kaas en botter) weens heksery en beroep hulle op die (fiktiewe) Wet teen Heksery. Hulle eis skadevergoeding. Luutgaert beskuldig Juliane verder daarvan dat sy 'n toorboek besit. Die beweerde besit van die toorboek, die bewering dat sy weens haar towery uit Gent verban is en Juliane se bereidwilligheid om te help, dien volgens die twee buurvroue as bewyse dat Juliane sowel Machtelt as Luutgaert begogel het. Juliane het boonop slegs een oor. In hulle beëdigde verklarings aan die polisie gebruik Luutgaert en Machtelt gereeld die woorde "toverie" en "toveren".

Juliane pleit onskuldig en argumenteer dat die aantuigings teen haar onwaar is. Daar is geen bewyse dat sy nekromansie gepleeg het nie; Juliane het bloot haar hulp aangebied. Sy erken wel dat sy na die hand van 'n dief verwys het, maar voer aan dat die betrokke hand deur die kerk geseën is. Sy gee die gesprek met Machtelt en Luutgaert as volg weer waarin dit duidelik word dat sy die woord "const" gebruik het:

- Wat, ghebeurinnen! ochtic u iet vromen
- 95 Met mire const, met minen rade,
 Ic ben die ghene, diet gerne dade,
 Want u wel varen ware mi lief.
 Haddi die hant van enen dief,
 Daer neghen messen op waren ghedaen,
- 100 Het soude u altoes voerwaert gaen,
 Soe waer ghi die hant ane sloecht.

Hoe moet die hofspraak voortgaan? Sake word nie sommerso deur 'n hof hanteer nie. Uitspraak geskied na aanleiding van 'n uitlegteorie. As 'n mens die hipotetiese saak *Luutgaert en 'n ander v Juliane* vanuit die Suid-Afrikaanse regstradisie sou benader, bestaan daar 'n sterk waarskynlikheid dat die voorsittende beampte een (of 'n kombinasie) van twee uitlegteorieë sal toepas, naamlik die tekstualisme en die bedoelingsteorie.

Die tekstualisme is sekerlik die oudste en moontlik die invloedrykste teorie in Suid-Afrika se moderne wetsuitleggingskiedenis. Dit bepaal dat wette uitgelê behoort te word deur die woorde te bestudeer wat die wetgewing vervat. Trouens, dit is dikwels die eerste plek waar interpretasie moet begin (kyk ook Busse 96–97; Kloosterhuis 263). Tekstualisme, wat in die vroeë negentiende eeu 'n eerste verskyning gemaak het (Hutton 71), sien die geskrewe teks as soewerein; derhalwe moet die ware betekenis van die teks streng van die gewone woord (*ipsissima*

verba) verhaal word (Hutton 71; Du Plessis, *Interpretation* 103; Du Plessis, *Re-interpretation* 93; Devenish 26; Steyn 4–5; Cockram 48.). Wat hier van kardinale belang is, is die sogenaamde gewone betekenis van woorde en spesifiek die gewone woorde van die wet. Die hof moet dus noukeurig oplet na die bewoording van die wet en nie afwyk van die grammatikale of semantiese betekenis van die gewone woorde nie (kyk ook De Ville 94). Labuschagne (“Die woord” 36) gaan so ver as om te sê dat wanneer die woorde nie uiting gee aan die bedoeling van die wetgewer nie, die wetgewer die woorde moet verander. Die gesaghebbendste tekstuele voorskrif in Suid-Afrika is sekerlik die hofspraak *Venter v R* waarin Innes R reeds in 1907 die volgende as standaard gestel het:

In construing the statute the object is, of course, to ascertain the intention which the legislature meant to express from the language that it employed. By far the most important rule to guide courts in arriving at that intention is to take the language of the instrument [...] as a whole, and, when the words are clear and unambiguous, to place upon them their grammatical construction, and to give them their ordinary effect. (913)

Deur sedertdien telkemale na Innes R se uitspraak te verwys, is die “goue reël” gevestig. Die goue reël mag by uitsondering verbreek word wanneer die bewoording tot onredelike, absurde of meerduidige gevolgtrekkings lei (Du Plessis, *Re-interpretation* 94; De Ville 95–96; Devenish 28). Slegs wanneer woorde onduidelik voorkom, is interpretasie nodig (Groenewegen 239).

Die bedoelingsteorie beweeg oënskynlik weg van die tekstualisme se afhanklikheid van die wetteks en gaan eerder van die standpunt uit dat die wetgewer se bedoeling nagespoor behoort te word deur veral na die klaarblyklike en eenduidige taal van die wetgewing op te let (Du Plessis, *Re-interpretation* 94; Devenish 33). Soos met die tekstualisme mag daar nie van die gewone betekenis van woorde afgewyk word nie, tensy daardie woorde strydig is met die bedoeling van die wetgewer (Labuschagne, “Die woord” 41). Die woorde en sinskonstruksies van ’n wet is die “primêre bron waartoe die interpreteerder hom keer om vas te stel wat die wetgewer se bedoeling (gedagtes) is [...] [d]ie geskrewe regsreëls is dus die doelbewuste woord- en konstruksie-keuse van die wetsopsteller” (Van den Bergh, “Die gebruikswaarde” 136). Dit lê voor die hand dat taal ook in die bedoelingsteorie ’n onontbeerlike rol speel en ’n noodwendige uitwerking op die interpretasie van wette uitoefen. “Bedoeling” is deel van die interpretasieproses, want die “wetgewersfunksie is ’n doelgerigte aktiwiteit” (Botha 32).

Al twee uitlegteorieë dui daarop dat woorde wat ter sake kom, volgens hul gewone betekenis geïnterpreteer behoort te word. In die geval van die saak *Luutgaert en ’n ander v Juliane* sal die hof die woorde “toverie” en “const” onder die loep neem en probeer bepaal in hoeverre die woorde volgens hul gewone betekenis verstaan moet word. Met “gewone” betekenis bedoel regsgeleerdes die duidelike,

natuurlike, *plain*, letterlike en alledaagse betekenis (Hutton, 85; Labuschagne, "Gewone betekenis" 145); die "begrijpelijke taal" (Smith, "Grenswachter" 64; Botha 6). Dit dui op woorde wat nie meerduidelik is nie; die populêre betekenis (Du Plessis, *Re-interpretation* 199; Kellaway 96). Daar word ook van die grammatikale betekenis van woorde gepraat (Smith, "Grenswachter" 71; De Ville 96; Botha 50; Labuschagne, "Die woord" 39; Labuschagne, "Gewone betekenis" 145; Klopper en Van den Bergh 1). Steyn (5) verwys daarna as die "mond van sy [die wetgewer] onderdane", dus die taal van Jan Alleman. Elkeen van die bostaande sinonieme (en daar is nog...) help om 'n duideliker beeld van die betrokke konsep te vorm, tog is daar genuanseerde verskille tussen hierdie sinonieme wat 'n mens tot 'n sekere mate steeds onseker laat. Smith praat byvoorbeeld van 'n "normale taalgebruiker" ("Enkele varianten" 253). Wie kwalifiseer as 'n normale taalgebruiker? En waarna verwys die "normaal"? Na die gebruiker of die taal?

Wat die gewone betekenis van woorde nog impliseer is dat die hof se gesag ingeperk word om verder as daardie gewone woorde te gaan. Dit wil sê as die woorde se betekenis voor die hand liggend is, moet die hof dit so aanvaar en by die letter van die woord hou. Die Duitse term hiervoor is *Wortlautgrenze* wat basies "bewoordingsgrens" beteken. Die bewoording van 'n statuut skep outomaties grense vir die interpreteerder, mits die bewoording op gewone woorde neerkom; Groenewegen (243) praat van 'n afbakeningsargument. As die betrokke woorde 'n sogenaamde gewone betekenis het, beperk dit (doelbewus) die hof se interpretasie van die wet. Die uitdaging lê veral in die feit dat gewone woorde eintlik nie so gewoon is nie. As oplossing wend voorsittende beamptes hulle graag tot woordeboeke,⁸ ook gedeeltelik sodat hulle nie die grense wat deur gewone woorde daargestel word, oorskrei nie. Die gebruik van woordeboeke word deur die Suid-Afrikaanse hof gesanksioneer. In *Fundstrust (Pty) Ltd (In Liquidation) v Van Deventer* verklaar Hefer AR dat die raadpleeg van woordeboeke baie nuttig en by tye selfs onontbeerlik kan wees (727–29). Labuschagne dui aan dat 'n verskeidenheid woordeboeke deur die hof gebruik mag word, nie bloot woordeboeke wat in Suid-Afrika gepubliseer word nie. In die geval van Afrikaans mag selfs Nederlandse en in uitsonderlike gevalle ook Duitse woordeboeke geraadpleeg word. Labuschagne ("Die woord" 40; "Gewone betekenis" 146–47) verwys na Kotzé AR wat in *Association of Amusement and Novelty Machine Operators v Minister of Justice* dit baie duidelik stel dat woordeboeke gesaghebbend moet wees (660). "Gesaghebbend" kan moontlik geïnterpreteer word as woordeboeke wat reeds 'n reputasie van betroubaarheid en volledigheid opgebou het (wat dit ookal mag beteken). Marais AR is versigtiger wanneer hy in *Warren Marine (Pty) Ltd v Secretary for Customs and Excise* sê dat woordeboeke wel 'n goeie wegspringplek is om definisies in 'n wet na te gaan (348). Woordeboeke fel immers nie die finale oordeel nie en moet verkieslik slegs as hulpbron aangewend word. Die groot waarde van woordeboeke lê in die funksie van bevestiging. Dit kan aangewend word om die

hof of wetgewer se begrip van 'n woord te bevestig. 'n Woordeboek kan ook gebruik word om meerduidigheid te bevestig. Sodra meerduidigheid met behulp van 'n woordeboek bevestig is, word die hof nie meer deur die grense van 'n gewone betekenis aan bande gelê nie.

In *Luutgaert en 'n ander v Juliane* moet 'n mens dus eers probeer vasstel wat die gewone betekenis van die woorde "toverie" en "const" is. Daarvoor kan 'n woordeboek ingespan word. Hou in gedagte dat 'n gewone betekenis gewoonlik eenduidige en klaarblyklike interpretasies aandui. Die oomblik wat meerduidigheid of vaagheid bewys kan word, is daar nie meer sprake van 'n gewone betekenis nie. Die oomblik wat meerduidigheid of vaagheid betrokke is, is daar rede vir twyfel.

Gegronde twyfel

Ons kan iets omtrent die betekenis van 'n woord aflei deur die woordeboek-inskrywings saam met die woord se sinonieme te bestudeer. Die Instituut voor Nederlandse Lexicologie bestuur die Geïntegreerde Taal Bank wat onder meer die *Vroegmiddelnederlands Woordeboek* (VNW), die *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW) en die *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) bevat. 'n Soektog op die Geïntegreerde Taal Bank bied die volgende resultate.

Die MNW dui die woord "toverie" as "tooverij" aan. In die WNT lewer "tooverij" die volgende op: "zwarte kunst", "bovennatuurlijke of geheime krachten", "magische handelingen". Die HAT verklaar die woord "toor" soortgelyk as bonatuurlike, teennatuurlike en geheimsinnige handeling. Kwalifiseer die bostaande sinonieme as aanduiding van hekserij? 'n Mens kan ook argumenteer dat godsdiens bonatuurlik, teennatuurlik en geheimsinnig is. Maar vir die Middeleeuer is hierdie sinonieme genoeg om hom of haar van 'n duiwelse teenwoordigheid te oortuig. As die woord "heks" opgesoek word, vind 'n mens in die WNT verwysings na 'n vroulike wese wat die geselskap van die duivel opsoek en volgens die HAT is dit iemand wat die toorkuns beoefen tot nadeel van haar medemens. Volgens die SACOD is die lekseem "hex" 'n Engelse ekwivalent vir "towerspel". Met ander woorde 'n heks is (oënskynlik) 'n vrou wat toor. En toordery behels onnatuurlike en donker kragte wat met die duivel geassosieer word. Daar is 'n kollokasie tussen "heks" en "toor", sowel in die Middeleeue as vandag. Die woord "toverie" blyk nie dubbelsinnig, vaag of andersins problematies te wees nie en na aanleiding van die MNW lyk dit ook nie asof die Middeleeuer die woord juis anders as 'n een-en-twintigste-eeuse spreker begryp het nie. "Toverie" word na sy gewone, alledaagse betekenis verstaan.

Daarom is dit logies dat Machtelt en Luutgaert die woord telkens gebruik het, want hul teëspoed was onnatuurlik en onverklaarbaar. En as Middeleeuers het hulle uiteraard nie geweet van die verskillende omgewingsfaktore wat tot die teëspoed kon bydra nie (Duinhoven 19).

Sodra die woord “const” van naderby bekyk word, vermoed 'n mens onraad. *Die Hexe* is dikwels uitgegee sonder enige aantekeninge en wanneer aantekeninge wel bygewerk is, het annoteerders soos Leendertz die woord “const” onverklaar gelaat. Komrij en Stellinga voorsien wel verklarings vir “const” en vertaal die woord met (onder meer) “nekromansie”. 'n Vinnige soektog in verskillende woordeboeke soos die *Duden*, *Woordeboek van die Afrikaanse Taal* (WAT) en selfs die berugte *Google Translate* voorsien die volgende sinonieme vir “nekromansie”: geestesbeswering, swartkuns en toordery. Die HAT en die SACOD verklaar “nekromansie” baie spesifiek as die voorspelling van die toekoms deur geeste op te roep (sien ook die WAT en die MNW). Die woord “nekromansie” is 'n verbastering van die Oudfrans en Middellatyn en word deur die MNW as “nigromantie” weergegee. Die voorvoegsel “nig-” verklap die Latynse verwysing na swart: dus swartkuns. Wanneer iemand geeste oproep om die toekoms te voorspel, beoefen hy of sy die swartkuns; 'n vorm van toordery. In 1 Samuel 28 kom 'n baie bekende voorbeeld van nekromansie voor wanneer Saul die heks van Endor vra om Samuel op te roep. In dié Bybelteks word daar na die heks verwys as 'n dodebesweerder en waarsêer (verse 7 tot 9). Leendertz (522) verwys ook na Juliane as 'n waarsegster. Daar is dus 'n fassinerende verhouding tussen nekromansie en die waarheid. Om nekromansie te pleeg word geassosieer met heksery oftewel die geheimsinnige en bonatuurlike handeling van toor.

Die probleem lê myns insiens by die feit dat Juliane nooit enige geeste oproep of Machtelt en Luutgaert se toekoms voorspel nie. Sy vertel hulle nouwel van die hand van 'n dief, maar dit is nog lank nie nekromansie nie. Dat nekromansie verband hou met die swartkuns word nie betwyfel nie, maar iemand wat die swartkuns beoefen, is nie outomaties skuldig aan nekromansie nie. Die twee is nie uitruilbaar nie.

Maar is nekromansie hoegenaamd ter sprake? Die woord “const” (en “conste”) word deur die VNW en die MNW verklaar as “kennis” en “kundigheid”. Kennis van die daaglikse lewe, kennis van die goddelike en kennis omtrent 'n ambag word as inskrywings getoon. Altwee woordeboeke verwys ook na die wetenskap en 'n persoon se vermoëns, sy krag. Die VNW en die MNW stel nie die lemma “const” aan “nekromansie” gelyk nie. Die gewone betekenis van die woord is *kennis* en *kundigheid*. Die konsep van kennis en kundigheid sal aansienlik uitgebrei moet word om by die kennis van die swartkuns uit te kom (hoewel dit moontlik is). Daar bestaan derhalwe 'n sterk waarskynlikheid dat die woord “const” binne konteks nie op nekromansie dui nie, maar eerder daarop sinspeel dat Juliane *streetwise* is.

Wanneer Juliane dus sê: “Met mire const, met minen rade, / Ic ben die ghene, diet gerne dade”, kan sy netsowel daarmee bedoel dat sy haar wye kennis aan Machtelt en Luutgaert beskikbaar stel. As kroegvrou kom Juliane baie mense teë en weet sy as sodanig waar om byvoorbeeld 'n dief se uitgedroogte hand te kry.

Meerduidigheid kom eers werklik aan bod wanneer die woord “const” se woordeboekinskrywings met die annoteerders se aantekeninge vergelyk word. As daar slegs op die gewone betekenis staat gemaak word, word Juliane vals beskuldig, ten minste van nekromansie. Maar is die gewone betekenis van woorde genoeg om Juliane se onskuld te bewys? Wat van die konteks?

Labuschagne (“Die woord” 34; “Regsnormvorming” 208; “Gewone betekenis” 146) sluit by Cowen (386) en Devenish (26) aan wanneer hy beweer dat daar nie so iets soos 'n gewone betekenis van woorde bestaan nie. Hulle argumenteer dat woorde deur kontekstuele faktore betekenis ontvang (kyk ook Smith, “Enkele varianten” 250–51; Du Plessis, *Re-interpretation* xv; De Ville 376). Die betekenis van woorde word deur middel van kollokasie, in sinsverband en ook in die groter konteks waarin die woord gebruik word, gekonstrueer (vgl. Klopper en Van den Bergh 10). In die geval waar meer as een “gewone betekenis” bestaan, moet die konteks waarin die woord gebruik is, in ag geneem word (Labuschagne, “Die woord” 40).⁹ Meerduidigheid is volgens talle linguïste en regsgeleerdes in bepaalde opsigte van konteks afhanklik. Maar De Ville (384), wat sterk onder die invloed van De Saussure en Derrida verkeer, argumenteer dat konteks grensloos is. Dit wil sê dat konteks self meerduidig kan wees en nie noodwendig beter lig op betekenis of meerduidigheid werp nie. 'n Teksonfleder moet daarom versigtig wees om nie te swaar op konteks te steun nie.

Wanneer kontekstuele leidrade soos die Oosterse bier en die hand van die dief oorweeg word, lyk Juliane se onskuld minder waarskynlik. In hierdie geval is die Oosterse bier uit die omgewing van Hamburg en Dantzig afkomstig en staan bekend vir hul geneeskragtige (Vroman 182). Die bier is boonop rooikleurig; heks is lief vir rooi bier. (Vroman 182). Juliane se betrokkenheid by die okkulte word verder beklemtoon deur die hand van 'n dief. Die magiese hand maak 'n verskyning in 'n aantal sages en legendes en volgens Lie (218) kan die hand van 'n dief die pleger van die diefstal onsigbaar maak of ooggetuies laat slaap (Lie 217; Pleij, 285; Vroman 183).¹⁰ Die hand is uiteraard 'n kosbare, okkultiese objek. Volgens Lie sê Juliane nooit hardop dat sy 'n heks is nie, maar sy verstaan genoeg om die kriptiese vraag van die twee vroue te ontsyfer. Dit op sigself versterk enige vermoedens wat 'n mens dalk oor Juliane mag hê. Maar as die meeste Middeleeuers 'n sekere verwysingsraamwerk rakende “toverie” gehad het, kan Juliane se kennis daarvan sekerlik nie teen haar gehou word nie? (Lie 219). Die feit dat daar legendes omtrent die voorspoedgewende krag van diefledemate bestaan het, impliseer dat 'n kroegvrou van 'n gevorderde leeftyd—en eintlik maar die breër publiek—van die legendes bewus sou wees.

Omdat klugte in die Middeleeue vir 'n meestal ongeletterde volk opgevoer is, kan 'n mens sekerlik aanvaar dat die teks 'n woordeskat weerspieël het wat aan die plaaslike gemeenskap bekend was. Hoe sou die gehoor die dialoog andersins kon volg? Dit is vanuit hierdie oogpunt dat veral die woord “const” gesien moet

word. Daar is uiteraard 'n sterk moontlikheid dat Middeleeuers in die omtrek van Suid-Nederland die woord "const" as sinoniem vir "nigromantie" gebruik het. Die sinonieme verhouding sou dan moontlik in die aard van die kennis of kundigheid gelê het, naamlik 'n kennis van die bonatuurlike, 'n kundigheid om iemand of iets te begogel. Maar na my mening word Juliane tiperend van haar tyd op grond van oppervlakkige sake beoordeel: haar voorkoms, haar ouderdom, haar beroep, haar gewilligheid om die *underdog* te help en uiteindelik haar "const". In hierdie geval dra die kontekstuele inligting by tot Juliane se skuldigbevinding en die annoteerders tree op as mede-inkwisiteurs.

Aantekeninge

1. Twee van die klugte, *Truwanten en Drie daghe here*, is onvolledig.
2. *Die Hexe* is tans bekend as die enigste Nederlandse teks met hierdie verwysing (kyk ook A.M. Duinhoven 20).
3. Daar is egter ook talle gevalle waar persone werklik hul medemens probeer begogel het en ander gevalle waar die aanklag van heksery deur die hof geïgnoreer is. (Kyk die volgende: Pleij 285–87; Troussaint Raven 57–72.)
4. Hoewel die *Malleus Maleficarum* vir tyd en wyl die bekendste gesag in die vervolging van hekse was, het soortgelyke tekste in verskillende streke voorgekom, soos *De divinatione* en *Demonolatrij* wat in Frankryk verskyn het (kyk Briggs).
5. Volgens Lie (18) is die handgeveg aan die einde van die klug effens bisar, gesien in die lig van heksery.
6. Hoewel dit nie die fokus van hierdie bydrae is nie, sou 'n meer indringende semantiese ondersoek ongetwyfeld interessante resultate lewer, veral wanneer semantiese veldteorie en komponensieële ontledings toegepas word. Kyk gerus Ohlhoff, "Taalkundige insigte"; Van den Berg 69–81.
7. Ek is uiteraard heeltemal daarvan bewus dat ek tans 'n kontemporêre teorie op 'n Middeleeuse misdaad toepas en dat só 'n post-modernistiese interpretasie vir sommige lesers problematies kan wees.
8. Daar is baie bronne wat hierdie stelling kan bevestig (kyk onder meer Hutton 86–87; Christensen en C. Kübbeler 3–5; Labuschagne, "Die woord" 39; Labuschagne, "Gewone betekenis" 146–47; Solan 50; Busse 96–97; Kloosterhuis 262; Botha 103, om maar enkeles te noem).
9. In *S v Rosenthal* 1980 1 SA 65 (A) is bepaal dat 'n spesifieke frase vier geldige "gewone betekenis" het. Kyk ook *S v Sithole* 1980 1 SA 356 (Z), 360; *Oos-Randse Administrasieraad v Rikhoto* 1983 3 SA 595 (A), 607, en *Reynders Brothers v Chairman, Local Road Transportation Board, Johannesburg* 1984 2 SA 826 (W), 828.
10. Die steel van 'n gehange dief se vinger of hand was skynbaar algemeen.

Geraadpleegde bronnelys

- Botha, C. *Wetsuitleg: 'n inleiding vir studente*. Pretoria: Juta & Co Ltd, 1998.
- Briggs, R. *The Witches of Lorraine*. Oxford: OUP, 2008. 26 Aug. 2013. <<http://0-www.oxfordscholarship.com.oasis.unisa.ac.za/view/10.1093/acprof:oso/9780198225829.001.0001/acprof-9780198225829>>.
- Buro van die W.A.T. "nigromansie". 24 Aug. 2013. <<http://www.woordeboek.co.za/index.php?qj=164468>>.
- Busse, D. "Was ist die Bedeutung eines Gesetzestextes? Sprachwissenschaftliche Argumente im Methodenstreit der juristischen Auslegungslehre—linguistisch gesehen." Red. F. Müller. *Untersuchungen zur Rechtslinguistik. Interdisziplinäre Studien zu Praktischer Semantik und Strukturierender Rechtslehre in Grundfragen der juristischen Methodik*. Berlin: Dunker und Humblot, 1989. 93–148.

- Christensen, R. en C. Kübbeler. "Wortlautgrenze und Wörterbuch." *Zerl* 2 (2011). 30 Mrt. 2013. <www.zerl.uni-koeln.de/archive/zerl-2-2011/2954>.
- Cockram, G.M. *The Interpretation of Statutes*. Kaapstad: Juta & Co Ltd, 1983.
- Coulthard, M. en A. Johnson. *An introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence*. Londen: Routledge, 2007.
- Cowen, D.V. "The interpretation of statutes and the concept of 'the intention of the legislature.'" *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg* 43 (1980): 374–99.
- Devenish, G.E. *Interpretation of Statutes*. Johannesburg: Juta & Co Ltd, 1996.
- De Ville, J.R. "Meaning and statutory interpretation." *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg* 62 (1999): 373–89.
- De Ville, J.R. *Constitutional and Statutory Interpretation*. Kaapstad: Interdoc Consultants Pty Ltd, 2000.
- Dictionary unit for SAE. *South African Concise Oxford Dictionary*. 2de uitg. Kaapstad: OUP, 2010.
- Duinhoven, A.M. "Boterheks of melkdiefvegge? Toverij in 'Die hexe'." *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 7 (2000): 19–37.
- Du Plessis, L.M. *The Interpretation of Statutes*. Durban: Butterworths, 1986.
- Du Plessis, L. *Re-interpretation of Statutes*. Durban: Butterworths, 2002.
- Groenewegen, F.T. "De relatiewe waarde van die grammatical interpretatiemethode." Reds. E.T. Feteris, H. Kloosterhuis; H.J. Plug en J.A. Pontier. *Alles afwegende: Bijdragen aan het vijfde symposium Juridische Argumentatie, 22 juni 2007 te Rotterdam*. Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2007. 239–44.
- Hart, H.L.A. *The Concept of Law*. New York: OUP, 1961.
- Hutton, C. *Language, Meaning and the Law*. Edinburgh: Edinburgh UP, 2009.
- Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Geëntegreerde Taal Bank. 2010. 24 Aug. 2103. <<http://gtb.inl.nl>>.
- Kellaway, E.A. *Principles of Legal Interpretation: Statutes, Contracts and Wills*. Durban: Butterworths, 1995.
- Kleyn, D.G. "Regsonwikkeling in die Middeleeue." Reds. C.H.F. Ohlhoff en M. Brink. *'n Blik op die Middeleeue*. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika, 1989. 186–204.
- Kloosterhuis, H. "Verhullend argumenteren met taalkundige argumenten." Reds. E.T. Feteris, H. Kloosterhuis; H.J. Plug en J.A. Pontier. *Alles afwegende: Bijdragen aan het vijfde symposium Juridische Argumentatie, 22 juni 2007 te Rotterdam*. Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2007. 264–68.
- Klopper, R.M. en N.J.C. van den Bergh. "Die toepasbaarheid van die moderne linguïstiese benadering op wetsuitleg." *Tydskrif vir Regswetenskap* 5 (1980): 1–14.
- Komrij, G. *De abele spele*. 's Gravenhagen: SDU, 1989.
- Labuschagne, J.M.T. "Die woord as kommunikasiebasis in die wetgewingsproses." *Suid-Afrikaanse Publikereg* 3 (1988): 34–45.
- _____. "Regsnormvorming: riglyn vir 'n nuwe benadering tot die tradisionele reëls van wetsuitleg." *Suid-Afrikaanse Publikereg* 4 (1989): 205–12.
- _____. "Gewone betekenis van 'n woord, woordeboeke en die organiese aard van wetsuitleg." *Suid-Afrikaanse Publikereg* 13 (1998): 145–48.
- Leendertz, P. *Middelnederlandse dramatische poëzie*. Leiden: A.W. Sijthoffs Uitgeversmaatschappij, 1907.
- Lie, O.S.H. 1990. "Die hexe in het perspektief van Middelnederlandse toverboeke." *Madoc* (1990): 212–19.
- Odendal, F.F. en R.H. Gouws. *Handwoordeboek van die Afrikaanse taal*. 5de uitg. Pinelands: Pearson Education, 2010.
- Ohlhoff, C.H.F. "Taalkundige insigte en literêre tekste." D.Litt diss., U Pretoria, 1981.
- _____. "Middelnederlandse letterkunde." Reds. J. van der Elst; C.H.F. Ohlhoff, en H.J. Schutte. *Momente in die Nederlandse letterkunde*. Pretoria: Academica, 1988. 17–134.
- Olsson, J. *Forensic Linguistics*. 2de uitg. Londen: Continuum International Publishing Group, 2008.
- Pearce, D.C. *Statutory Interpretation in Australia*. Sydney: Butterworths, 1974.
- Pleij, H. *De sneeuwpoppen van 1511. Stadscultuur in de late middeleeuwen*. Amsterdam: Meulenhoff, 1988.
- Robbins, R.H. *The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology*. Feltham: Newnes, 1959.

- Scarre, G. *Witchcraft and Magic in the 16th and 17th century Europe*. Basingstoke: Macmillan, 1987.
- Smith, P.R. "Misdaad en straf gedurende die Middeleeue." Reds. C.H.F. Ohlhoff en M. Brink. *'n Blik op die Middeleeue*. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika, 1989. 153–60.
- Smith, C.E. "Enkele varianten van taalkundige interpretative." Reds. E.T. Feteris, H. Kloosterhuis; H.J. Plug en J.A. Pontier. *Alles afwegende: Bijdragen aan het vijfde symposium Juridische Argumentatie, 22 juni 2007 te Rotterdam*. Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2007. 249–56.
- _____. "Het woord als grenswachter: functies van taalkundige interpretative voor rechtsvinding." *Rechtsgeleerd Magazijn Themis 2* (2009): 61–78.
- Solan, L.M. *The Language of Judges*. Chicago: The U of Chicago P, 1993.
- Stellinga, G. *Lanseloet van Denemarken*. 5de druk. Culemborg: Tjeenk Willink/Noorduijn B.V., 1977.
- Steyn, L.C. *Die uitleg van wette*. Johannesburg: Juta en Kie, 1981.
- Strydom, S. en H. Ohlhoff. *Van Middeleeue tot goue eeu*. 3de druk. Pretoria: J.L. van Schaik, 1985.
- Toussaint Raven, J.E. "Toverende Vrouewen." Reds. R.E.V. Stuij en C. Vellekoop. *Middeleeuwers over vrouwen*. Utrecht: HES Uitgevers, 1984. 57–72.
- Van den Berg, E. "Op weg naar de nieuwe ontmoeting tussen taal- en letterkunde in de studie van Middel nederlandse literatuur." Red. F.P. van Oostrom. *Misselike tonghe. De Middel nederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam: Prometheus, 1991. 69–81.
- Van den Bergh, N.J.C. "Die gebruikswaarde van bepaalde struktuuranalitiese metodes vir wetsuitleg." *Tydskrif vir Suid-Afrikaanse Reg* (1981): 136–49.
- Van Zyl, S.P. "Deductible medical expenses for income tax purposes: traditional healers, pharmacists and cosmetic procedures." *Obiter* 32 (2011): 171–88.
- Vroman, J. "Die hexe." Reds. H. van Dijk, W.P. Gerritsen, O.S.H. Lie en D.E. van der Poel. *Klein kapitaal uit het handschrift Van Hulthem*. Hilverseum: Verloren, 1992. 180–84.

Hofsake

- Association of Amusement and Novelty Machine Operators v Minister of Justice* 1980 (2) SA 636 (A).
- Fundrust (Pty) Ltd (In Liquidation) v Van Deventer* 1997 (1) SA 710 (A).
- Oos-Randse Administrasieraad v Rikhoto* 1983 3 SA 595 (A).
- Reynders Brothers v Chairman, Local Road Transportation Board, Johannesburg* 1984 2 SA 826 (W).
- S v Makhubela* 1981 4 SA 210 (B).
- S v Rosenthal* 1980 1 SA 65 (A).
- S v Sithole* 1980 1 SA 356 (Z).
- Venter v R* 1907 TS 1910.
- Warren Marine (Pty) Ltd v Secretary for Customs and Excise* 1980 (4) SA 345 (C).